

Orografické termíny v toponymii Čech

Čechy, ležící na rozvodí důležitých evropských toků, jsou typickou zemí středohoří. Výškové rozdíly reliéfu mezi výtokem Labe v Hřensku, v severních Čechách, a Sněžkou, nejvyšší horou Krkonoš a vůbec Česka (1602 m) činí 1488 m. Ve vývoji názvosloví hor sehrála významnou roli skutečnost, že Čechy byly od 13. století dvoujazyčnou zemí. Po intenzivní vnitřní kolonizaci ve 12. století následovala jako její organické pokračování německá vnější kolonizace ve 13. století. Ve vnitrozemí došlo většinou už v druhé a v třetí generaci k asimilaci německých jazykových ostrovů. Na okrajích Čech docházelo několikrát v průběhu dějin k interferenci obou etnik a k bilingvistu. K vytvoření jazykové hranice v moderním smyslu došlo teprve v 18. století. Pohraniční oblasti Čech až na několik výjimek, např. Náchodsko, Domažlicko, byly do r. 1945 poněmčeny [13:213]. Událostí po r. 1945 znamenaly zlom ve vývoji německých pomístních jmen na území Čech. Po r. 1945 byla pomístní jména počešťována: někde návratem do původní jazykové podoby (v případě priority českého názvu), jindy překladem nebo vytvořením nového názvu [14:267].

V tomto příspěvku obrátíme svou pozornost na staré české sídelní území a jeho oronyma, resp. na česká apelativa se základním významem "hora", "vrch", "skála", "svah" apod. Uvedené anoikonymické doklady jsou čerpány především ze soupisů pomístních jmen z Čech vypracovaných v letech 1963 - 1980, uložených v archivu úseku onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR. Pokud je v textu řeč o orografických apelativech v místních jménech, vycházíme bez zvláštních odkazů z práce V.Šmilauera, Soustava českých místních jmen [15:523 n.].

K apelativům, která se v oronymii vyskytují nejčastěji, patří **hora**, dialekticky **hůra** [2:363]; odvozené jsou deminutivní, většinou archaické a dialektické podoby, z nichž některé se vyskytují také v oikonymii Čech, např. **hořice**, **hoříčka**, **horka**, **horyna**, **horačka**, **horčička**, **horečka**, **hůrka**. Jak v anoikonymii, tak i v oikonymii se vyskytují univerbizované předložkové konstrukce, kupř. **Podhoří** < pod horou, **Mezihoří** < mezi horami, **Záhoří** < za horami atd.

Apelativům **vrch** patří rovněž k nejčastějším českým termínům pro terénní útvary. Mimo to je toto apelativum známo také ve významu "pramen řeky"

[15:528]. Deriváty vršík, vršíček, vršice, vršek, vrchovina, vršina atd. se často objevují v anoikonymii, v oikonymii jsou doloženy řidčeji.

Mezi specializovanými názvy kopců zaujímá zvláštní postavení starobylý **chlum**, který označoval menší, zpravidla táhlé vyvýšeniny. K odvozeným formám, které jsou dnes téměř bez výjimky toponymizovány, tzn. nevyskytují se již jako apelativa, patří Chlumec, Chlumeček, Chlomeček, Chloumek [16:297n.]. Archiv pomístních jmen úseku onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR (dále jen APJ) poskytuje 182 anoikonymických dokladů. A.Profous uvádí 76 dokladů na oikonyma s tímto základem [11,II:13n.]. Podle výzkumu L.Kusákové-Vorlové deminutivní sufixy -ec a -ek jsou soustředěny v oblasti jihozápadních a západních Čech. Pouze oikonymum Chlumec nad Cidlinou se vymyká této pravidelnosti. V jižních a jihozápadních Čechách nacházíme místo pravidelné podoby Chlum tvar Chum. V severních a severovýchodních Čechách se setkáváme s hláskovou podobou Chlomek na místě obvyklého Chloumek [5 :42].

Apelativum **brdo** označuje "horu se skalnatým, přerušovaným hřebenem" [15:528]. Odvozeny od této základní podoby jsou toponyma Brdec, Brdeček, Brdce, Podbrdy, Zábrdí, Brdečný. Apelativum brdo je známo po celém slovanském území v řadě významů, z nichž nejrozšířenější jsou "součást tkalcovského stavu" a "vyvýšenina" (příp. významové obměny "skalnatý vrchol vyvýšeniny", "skála", "propast" apod.), které jsou společné prakticky všem Slovanům. Orografický termín brdo má nejpevnější postavení v apelativním lexiku jazyků jihoslovanských. V jazycích západoslovanských dožívá orografický termín brdo pouze v dialektech, protože lexikálně-sémantické pole "terénní vyvýšeniny" je tvořeno slovy jinými. V jazycích spisovných je brdo již archaismem [18:92-93]. A.Profous uvádí 19 oikonymických dokladů, které vycházejí z tohoto základu [11,I:171n.]. APJ a vojenské mapy poskytují 67 pomístních jmen, v jejichž základu stojí apelativum brdo, z toho 44 oronym. Podle výzkumu L.Vorlové doklady tvoří v podstatě dvě skupiny. První vytváří široký areál se značnou hustotou jmen v jihozápadních Čechách, druhá je v oblasti jizerského a krkonošského podhůří [18:97].

Apelativum **kopec** [6:274] a jeho deminutivní podoba kopeček jsou v současné češtině velmi běžné. V APJ, který zachycuje stav české anoikonymie v 60.-80. letech tohoto století, je registrováno více než 2 000 pomístních jmen tohoto původu. Výskyt tohoto apelativa v oikonymii Čech je nízký; podle Profousových údajů mají tato místní jména mladší doklady [11,

II:303n.]: Kopec (západní Čechy): 1789 Gut Kopetzen; Medkovy Kopce (východní Čechy) 1875 Medkové Kopce; Kopec sv. Jana (východní Čechy): 1836 Swatý Jan na Kopcy; Veselý Kopec (východní Čechy): 1654 Wesely Kopecz. Podle údajů A. Sedláčka [12:233] je v období do r. 1800 v oronymii Čech zachyceno apelativum kopec pouze 4x: 1394 Kopce (střední Čechy) [12:164], 1495 Jedlina V Kopcích (severovýchodní Čechy) [12:113], 1538 Kopec (severozápadní Čechy) [12:193], 1606 Na Kopci (západní Čechy) [12:178].

V práci A. Sedláčka, ve které jsou zaznamenány nejstarší doklady k anoikonymii Čech, je naproti tomu zachyceno zhruba 300 toponym, které souvisejí s apelativem **hora**. Apelativa **vrch** a **chlum** a od nich odvozené podoby jsou v této práci rovněž poměrně silně zastoupeny (po cca 50 dokladech). Apelativum **homole** s toponymickým významem "vrch nahore zakulacený" [15:528] a deminutivní odvozeniny homolka, homolice se vyskytují v toponymii Čech poměrně často.

Geomorfologicky jsou v Čechách motivována četná oronyma, která souvisí s apelativem **skála**. K odvozeným deminutivním formám, které jsou doloženy rovněž v oikonymii, náleží: Skalice, Skalička, Skalka; další deriváty: kupř. Skalí, Skaliny, Skalisko.

V toponymii se často vyskytují odvozeniny od slova **kámen** "skála, kamení" [17:495], např. Kamenec, Kamení, Kameník, Kamýk, Kamýcek. V Čechách je 8 místních jmen Kamýk, Kamýky. Všechny doklady se vztahují k západní polovině Čech. Na území Čech je zachyceno též 35 anoikonymických dokladů. Na slovanském území se vyskytuje slovo kamýk ve dvou základních významech: kámen (nebo spec. mlýnský kámen, drahocenný kámen); skála. Význam druhý je omezen na jazyky jihoslovanské. V češtině jsou doloženy oba tyto významy [17:496].

Bradlo jsou označeny vyvýšeniny, které jsou na vrcholku, nebo jiné části, korunovány skalním útesem [17:499]. Pro apelativní význam "izolovaná skála" existuje v češtině rovněž výraz **bradlo**. Na území Čech je doloženo od základu bradl- 7 místních jmen a 15 jmen pomístních. Lokality se nacházejí ve východních, severovýchodních a jihovýchodních Čechách. Tento výraz je dnes toponymizován [17:499].

Chochol, toponymický význam "vrchol vyvýšeniny"; nejčastější deriváty: Chocholík, Chocholouš, Chocholec, Chocholáč, Chocholka. V APJ je zachyceno 55 dokladů s tímto základem. Toponyma jsou soustředěna především v Podkrkonoší a v jihozápadních Čechách [3:37n.].

Slemeno "vrch vyvýšeniny, hřeben hory"; původní význam "trám", "nejvyšší trám v hřebenu střechy". V obou případech jde o archaismus. Slemeno je jméno dvou českých vsí. Anoikonymické doklady, kterých je 20, se vztahují většinou k severozápadním Čechám [4:289].

Apelativum **chřib** "kopec, vrch" je dochováno v češtině jen jako východočeský a lašský dialektismus [1:144]. S tímto slovem souvisejí následující dialektické formy: skřib, křib, křiba, kříp atd.

Mohyla "pahorek", někdy i "nasypaný rov". S tímto základním slovem souvisejí místní jména Homyle, Mohelná, Mohelno, Mohelnice a hydronym Mohelka [15:528].

S běžným orografickým termínem **stráň**, deminutivní podoba stráňka, souvisejí toponyma Podstrání, Zastraní, Stranný, Stránovec [15:528].

K apelativům, která většinou v přeneseném významu označují vyvýšeniny, skály, stráňe a jiné části hor patří:

člup "kopec, vrch" [15:528];

hlava "vyvýšenina" [1:127n.];

hrb "vyvýšenina, vršek" [10:20];

hřbet "horský hřbet" [10:21];

hřeben "hřeben hořy" [10:22];

kupa "vrch s kruhovitým, téměř plochým vrcholem", "nepříliš příkrá hora s protáhlým kruhovitým vrcholem" [10:31];

lavice "vodorovná plochá skála" [15:529];

plasa "úpatí výšiny nad rovinou, poloha zvolna stoupající z údolí" [15:529];

průčelí "čelná strana vrchu" [15:529];

přislop "příkrá stráň" [15:529];

ret "výběžek hory" [15:528];

rozsocha "krátký a prohnutý hřbet hory" [15:528];

sedlo "prohyb horského hřbetu" [15:530];

slap "svah s odpočinky" [15:529];

úboč "stráň" [15:529].

Na základě komparace v rámci systému slovanské oronymie jsme se pokusili v poslední době o rekonstrukci významů několika topolexémů, v češtině již zaniklých, které nejsou lexikograficky zachyceny:

praslov. *čelo, top. *čelo "svah terénní vyvýšeniny" [9:280];

praslov. *bedro, top. *bedro "svah terénní vyvýšeniny" [9:280 n.];

praslov. *rebro, top. *žebro "svah terénní vyvýšeniny" [9:281 n.];

praslov. *grochot, top. *hrochot "skalnaté, kamenité místo" [8:26n.];

praslov. *kyta, top. *kyta "lesík:" [8:30n.];

praslov. *řep, top. *řep- "výběžek hory, lesa" [7:28n.].

Je velmi pravděpodobné, že jak v oronymii Česka, tak také v jeho oikonymii jsou zachována apelativa označující terénní útvary, které starší ani novější slovníky češtiny nezachycují. V tomto příspěvku jsme se pokusili o přehled orografických termínů, které se v toponymii Čech nejčastěji vyskytují.

1. Cuřín F. Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech. - Praha, 1967.
2. Český jazykový atlas. - Praha, 1993.-1.
3. Kusáková L. Apelativum "chochol" a jeho využití v toponymii // Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 20,17,1979.-S.34-39.
4. Kusáková L. Orografický termín "slemeno" a jeho využití v českých toponymech // Zpravodaj Místopisné komise ČSAV.-1979.- 20.-S. 288 - 291.
5. Kusáková-Vorlova L. Orografický termín "chlum" a jeho využití v toponymii // Zpravodaj Místopisné komise ČSAV.-1970.-20-S.40 -46.
6. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. -2-hé, opravené a doplněné vydání. - Praha, 1968.
7. Malenínská J. K metaforickým přenosům v toponymii. (Opyš a apelativa souznačná) // Acta onomastica. -1997. - 38. - S. 28-31.
8. Malenínská J. K obsahově-sémantické rekonstrukci zaniklých apelativ hrochot a kyta a jejich využití v toponymii // Naše řeč. - 1997. - 80. - S.26 - 33.
9. Malenínská J. Příspěvek ke staročeské toponymické lexice // Onomastica Slavogermanica. - Sächs. Akad. d. Wiss. zu Leipzig, Phil-hist. Kl. - Leipzig, 1998. - Bd. 23. - S. 279 - 285.
10. Mal'ko R.N. Geografičeskaja terminologija češskogo i slovackogo jazykov. - Minsk, 1974.
11. Profous A. Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny, 1-2-e vydání. - Praha, 1954; II. - Praha, 1949; III. - Praha, 1951; IV. - Praha, 1957 (IV. díl spolu s J. Svobodou).
12. Sedláček A. Snůška starých jmen, jak se nazývaly v Čechách řeky, potoky, hory a lésy. - Praha, 1920.
13. Skála E. K typologii dvoujazyčných oronym v Čechách // Zpravodaj Místopisné komise ČSAV. - 1970. - 11.- S. 209-223.
14. Šmilauer V. Revize českých pomístních jmen // Naše řeč. - 1957. - 40. - S. 260-277.
15. Šmilauer V. Soustava českých místních jmen // J.Svoboda, V.Šmilauer Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny. V Dodatky k dílu A.Profouse. - Praha, 1960 - S. 521 -642.
16. Utěšený S. K českým názvům vyvýšených terénních útvarů // Onomastické práce (Praha). - 1970. - 3. - S. 296 -301.
17. Vorlova L. Apelativa "kamýk" a "bradlo" a jejich využití v toponymii // Zpravodaj Místopisné komise ČSA V. - 1976. - 20. - S. 495 -503.
18. Vorlová L. Orografický termín "brdo" a jeho využití v toponymii // Zpravodaj Místopisné komise ČSA V. -1977. - 18. - S. 92 -106.